

ДЖАМАНКУЛОВА К.Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
ДЖАМАНКУЛОВА К. Т.
КНУ им. Ж.Баласагына
DZHAMANKULOVA K. T.
KNU J. Balasagyn

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ – ӨЗ ЗАМАНЫНЫН ЗАЛКАР ОКУМУШТУУСУ

ПРОФЕССОР А. ЖАПАРОВ - ВЕЛИКИЙ УЧЕНЫЙ СВОЕГО ВРЕМЕНИ

PROFESSOR A. ZHAPAROV - THE GREAT SCIENTIST OF HIS TIME

Аннотация: Макалада ф.и.д., профессор А. Жапаровдун педагогдук жана илимий ишмердигинин башталышы 1950-жылдарда башталгандыгы, алгач окуу китебинин автору катары кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык жаңылыктар менен байытып, белгилги бир системага, ырааттуулукка келтиргендиги маалымданат. Окумуштуунун окуу куралдары, монографиялары, фундаменталдуу эмгектери анализге алынат, синтаксис маселелеринин автор тарабынан илимий жактан терең изилденгендиги, материалдарды бергендеги автордун жаңычылдыгы баса белгиленет. Окумуштуунун илимий-изилдөө иштеринин объектиси катары кыргыз тилиндеги сөз айкашы жана кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн алынып, натыйжада, сүйлөм - сөз айкашы жана сүйлөм жөнүндөгү окуу катары таанылып, алардын чеги ажыратылып, сүйлөмдө аткарган кызматы, синтаксистик байланыштары аныкталып, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн, сүйлөм толук мүнөздөмөгө ээ болгондугу айтылат. —Кыргыз тилинин синтаксистик тизмисин аттуу эки томдук фундаменталдык эмгегинде А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксистик тизмисинин жалпы маселелерин да, жеңекпей жана татаал сүйлөмдөрдүн структуралык, функционалдык-стилдик өзгөчөлүктөрүн да камтыган бардык категорияларын кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө жараша кеңири жана деталдуу, жаңыча изилдеген. Ал эми А.Жапаровдун «Кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма грамматикасы» - кыргыз тилинин салыштырма грамматикасына чоң салым кошкон олуттуу эмгек болуп саналат.

Аннотация: В статье сообщается, что начало педагогической и научной деятельности А.Жапарова приходится на 1950-е годы, когда он как автор учебника обогащает синтаксис кыргызского языка новыми открытиями, приводит его в определенную систему и обеспечивает систематическое, последовательное изложение учебного материала. В статье анализируются учебные пособия, монографии, фундаментальные труды ученого, подчеркивается глубина научно-теоретических исследований вопросов синтаксиса, материалы которого представлены, их новизна. Подчеркивается, что объектом исследовательской работы А.Жапарова были актуальные темы своего времени, как словосочетание и главные члены предложения в кыргызском языке, после чего синтаксис стал учением о словосочетании и предложении, были разграничены их границы, определены функции, синтаксические связи, охарактеризованы главные члены предложения, определены их синтаксические функции, выявлены их места в предложении, и в целом, проанализирована природа предложения. В двухтомном фундаментальном труде «Синтаксический строй кыргызского языка» автором широко и детально анализированы все категории синтаксического строя, охватывающие как общие вопросы, так и структурные особенности простого и сложного предложений их функциональные стиливые своеобразия с

учетом особенностей кыргызского языка. А основательный труд —Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков | А.Жапарова внес большой вклад в сравнительную грамматику кыргызского языка.

Annotation: The article reports that the beginning of A. Zhaparov's pedagogical and scientific activity falls on the 1950s, when he, as the author of the textbook, enriches the syntax of the Kyrgyz language with new discoveries, brings it into a certain system and provides a systematic consistent presentation of educational material. The article analyzes scientific manuals, monographs, fundamental works of the scientist, emphasizes the depth of scientific and theoretical studies of syntax issues, the materials of which are presented, their novelty. It is emphasized that the object of the research work of A. Zhaparov was the actual topics of his time, such as the phrase and the main members of the sentence in the Kyrgyz language, after which the syntax became the doctrine of the phrase and the sentence, their boundaries were delimited, functions, syntactic relations were defined, the main members of the sentence were characterized, their syntactic functions are defined, their places in the sentence are revealed, and in general, the nature of the sentence is analyzed. In the two-volume fundamental work —The Syntactic Structure of the Kyrgyz Language¹, the author analyzes in a wide and detailed manner all categories of the syntactic structure, covering both general issues and the structural features of simple and complex sentences, their functional stylistic peculiarities, taking into account the peculiarities of the Kyrgyz language. And the fundamental work —Comparative Grammar of the Kyrgyz and Russian Languages² by A. Zhaparov made a great contribution to the comparative grammar of the Kyrgyz language.

Негизги сөздөр: синтаксис, сөз айкашы, сыйлөм, баш мнчөлөр, айкындооч мнчөлөр, жеңөкөй сыйлөм, татаал сыйлөм.

Ключевые слова: синтаксис, словосочетание, предложение, главные и второстепенные члены предложения, простое предложение, сложное предложение.

Keywords: Key words: syntax, phrase, sentence, main and secondary sentence, simple sentence, compound sentence.

А.Жапаровдун алгачкы илимий-педагогикалык ишмердүүлүгү. Абдыкул Жапаров - кыргыз тил илимине, тюркологияга, салыштырма грамматикага зор салымын кошкон залкар окумуштуу, тажрыйбалуу педагог катары белгилүү. Табиятынан берилген таланты, илимдеги кыраакылыгы, тынымсыз талбаган эмгеги менен жаш муундарга баалуу мурас – илимий эмгектерин калтырды.

А.Жапаров адегенде эле педагогдук кесипти, агартуу тармагын тандап алган. Ал мектептен кийин Фрунзедеги педагогикалык жумушчу факультеттен окуп, аны 1937 -жылы бүтүргөн. 1940-1944-жж. Улуу Ата мекендик согушка катышкан, согуштагы каармандыгы үчүн Биринчи даражадагы Улуу Ата мекендик согуштун ордени, Германияны жеңгендиги үчүн орден жана медалдар менен сыйланган. Илимге дилгир, талантуу окумуштуу 1949-жылдан баштап өмүрүнүн аягына чейин Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасында окутуучудан профессорлукка чейинки татаал жана машакатуу жолду басып өткөн. Бул мезгил ичинде А.Жапаров кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө зор салымын кошкон, кыргыз тилинин синтаксиси, тюркология, салыштырма грамматика боюнча фундаменталдуу эмгектерди жараткан, билим берүүдө, окуу процессинин сапаттуулугун арттырууда, илимий кадрларды даярдоодо зор эмгек сиңирген.

А.Жапаровдун илимий жана педагогикалык ишмердүүлүгү мектепте мугалим болуп иштеген мезгилинен эле башталган. 1950-жылы жети жылдык жана орто мектептердин VI-

VII класстары нчнн —Кыргыз тилинин грамматикасы|| (Синтаксис) [1, 183] аттуу окуу китебин жазып, ал республикалык конкурста биринчиликти жеңип алган жана мектептерде 1962-жылдарга чейин окутулган. Аталган алгачкы эле окуу китеби кыргыз тилинин синтаксисин жаңы илимий-теориялык маалыматтар менен байыткан.

А. Жапаров тарабынан окуу китебине кирген жаңылыктар төмөнкүлөр:

Сңйлөмднн баш мнчөлөрннн милдетин аткаруучу сөздөр боюнча: баяндоочтун милдетин аткаруучу сөздөргө көмөкчн сөз кирген. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында «Кызматчы сөздөр|| деп берилип, алар көмөкчн сөз, кнчөтмө сөз, байламта сөздөргө классификацияланган [2, 25-31].

Кыргыз тилиндеги айкындооч мнчөлөр толук классификацияланган : аныктооч, толуктооч, бышыктооч [2, 25-31]. Бышыктооч адегенде 5 түргө [1, 56-68] кийинчерээк 6 түргө классификацияланган. Мурунку окуу китептеринде бышыктооч өзүнчө берилбей, толуктоочтун жана аныктоочтун курамына кирип, натыйжада, алардын аныктамаларында, аткарган функциясында так эместиктер, чаржайыттыктар өкм снрп келген эле.

Окуу китебине —Жөнөкөй сңйлөмднн тнзнлншн|| деген бөлөм киргизилген, ага атама сңйлөм, кыскартылган баяндоочтуу сңйлөм, ээсиз сңйлөм [1, 79-92] деген жаңы темалар кирген. Жалаң сңйлөм (мурун сыңар сңйлөм), жайылма сңйлөм, толук жана кемтик сңйлөмдөр [1, 79,88] жаңы материалдар менен толукталган;

Бир өңчөй мнчөлнн сңйлөмдөр жаңы кирген, алар бир өңчөй ээлнн, бир өңчөй баяндоочтуу, бирөңчөй аныктоочтуу, бирөңчөй толуктоочтуу, бирөңчөй бышыктоочтуу сңйлөмдөр, жалпылагыч мнчө, турпатташ бир өңчөй мнчөлөр, турпатташ бир өңчөй ээлнн, турпатташ бир өңчөй баяндоочтуу, турпатташ бир өңчөй айкындоочтуу мнчөлөргө классификацияланган [1, 99-121].

Кошумча мнчөлнн сңйлөмдөр [1, 121-122] жаңы кирген, алар кошумча ээлнн сңйлөм, кошумча айкындоочтуу сңйлөм, кошумча (тншнднрмө) баяндоочтуу сңйлөм деген түрлөргө ажыратылган, алардын аткарган синтаксистик кызматтары аныкталган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар «Кошумча (тншнднрмө) мнчөлнн сңйлөмдөр|| [2, 129], ал эми кийин —Тншнднрмө мнчөлнн сңйлөмдөр|| деп берилген.

—Грамматика жагынан сңйлөм мнчөлөрн менен байланышпаган сөздөр|| [2, 149-154] (сырдык, каратма жана кириңди сөздөр) [1, 125-132] жаңы кирген, алардын синтаксистик кызматтары аныкталган.

Кошмо сңйлөмдөр кеңири, ырааттуу сыпатталган. Аларга орток ээлнн (бир ээге багынган) кошмо сңйлөм, бир өңчөй багыныңкы сңйлөмдөр, тике жана кыйыр багыныңкы сңйлөмдөр, чечме сңйлөм [1, 134-159] деген жаңы параграфтар кошулган, ар бирине мннөздөмө берилген. Ал эми татаал жана жөнөкөй кошмо сңйлөм, баш жана багыныңкы сңйлөм, кыстырынды сңйлөмдөр толукталган.

Окуу китебинин 1951-жылы басылышында аларга байламтасыз жана байламталуу кошмо сңйлөм [2, 156-162], аралаш кошмо сңйлөм [2, 166] кирген, синтаксистик материалдар —I Жөнөкөй сңйлөмднн синтаксис|| жана —II Кошмо сңйлөмднн синтаксис|| деген эки бөлөм менен берилген. Кошмо сңйлөмднн багыныңкы түрлөрн 5ке – мезгил, себеп, максат, шарттуу, сыпат багыныңкы сңйлөмдөргө классификацияланган. Окуу китебинин 1951-жылкы басылышында алар бга бөлннгөн, жогоркуларга карама-каршы багыныңкы сңйлөм кошулган. Окуу китебиндеги берилген ар бир теманын аягында «Тыныш белгилердин коюулушу|| деген параграф киргизилген.

1951-жылы А.Жапаровдун —Кыргыз тилинин грамматикасы|| (педагогикалык окуу жайлары нчнн) [3, 223] окуу куралы жарык кѳргѳн, анда жогоруда каралган синтаксистик материалдар камтылган жана аларга тѳмѳнкнлѳр кошумчаланган:

Бир составдуу жана эки составдуу снйлѳмдѳр [3, 125, 131] деген бѳлнм кирген. Бир составдуу снйлѳмдѳргѳ атама снйлѳм, ээсиз снйлѳм кирген, ээсиз снйлѳм - жактуу жана жаксыз снйлѳмдѳргѳ бѳлннгѳн. Эки составдуу снйлѳмдѳр - жалаң жана жайылма снйлѳмдѳргѳ ажыратылган.

Снйлѳмдѳгн сѳздѳрднн тизмектелиши жана алардын байланышы деген жаңы параграф кирген, байланыштын нч тнрн: башкаруу, ыкташуу, ээрчишнн [3, 222] берилген.

Баяндооч этиштик жана атоочтук баяндоочтор [3, 41-43] болуп бѳлннгѳн. Атоочтук татаал баяндоочтогу негизги сѳзднн сын атооч, ат атооч, зат атооч, сан атооч аркылуу айтылышы, ошондой эле негизги сѳзднн —бар||, —жок|| жана тактоочтор аркылуу айтылышы кирген;

Баш мнчѳннн тнрлѳрн: негизги баш мнчѳ, бирѳнчѳй баш мнчѳ; жалпылагыч баш мнчѳ, кошумча баш мнчѳгѳ бѳлннгѳн.

Айкындоочтор боюнча: аныктоочко - тике жана кыйыр аныктоочтор [3,89], толуктоочко - тике жана жандама толуктооч [3, 96-100] кирген.

Айкындоочтор бир ѳнчѳй аныктооч, бир ѳнчѳй толуктооч, бир ѳнчѳй бышыктооч, жалпылагыч айкындооч, кошумча айкындоочко классификацияланган;

Кошмо снйлѳмдѳргѳ тѳл жана бѳтѳн сѳз [3, 209-213] кирген.

Аталган окуу китептеринде синтаксистик материалдар системага салынып, белгилнн бир ырааттуулукка келтирилген. Окуу китебин тнзнндѳ илимийлннлнк принциби жетекчиликке алынган. Бул окуу китептери аркылуу А.Жапаров кыргыз тилинин синтаксисине - кыргыз тилиндеги жѳнѳкѳй жана кошмо снйлѳмдѳргѳ жаңылыктарды (жаңы бѳлнмдѳр, параграфтар ж.б.) киргизген, ал эми мурунку темалар жаңыланган, толукталган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талданган. Натыйжада, жѳнѳкѳй жана кошмо снйлѳмдѳрднн табияты толук мнѳздѳмгѳ ээ болгон. Ошентип, А.Жапаров илимий-педагогикалык ишмердннлннгннн алгачкы этабында ѳзнннн таланты, илимий кѳрѳгѳчтнн менен кыргыз тилинин синтаксисинин толук моделин тнзгѳн.

А.Жапаровдун илимий ишмердннлннгн. А.Жапаров - кыргыз тил илиминин пайдубалын тнзннгѳ, анын калыптануусуна жана ѳнннгншннѳ зор салымын кошкон чыгаан окумуштуу. Ал кыргыз тил илиминде биринчилерден болуп сѳз айкашын изилдеген. 1955 - жылы профессор Н.М.Насиловдун жетекчилиги менен —Азыркы кыргыз адабий тилиндеги сѳз тизмегинин грамматикалык структурасы|| [4,23] деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Буга чейин кыргыз тилинде гана эмес башка тнрк тилдеринде, ал тннл орус тилинде да сѳз айкашы бирде изилденип, бирде унутта калып, синтаксистен ѳзнннн труктуу ордун таба албай келген. Н.М.Лаврентьева белгилегендей, Совет доорунда сѳз айкашы жѳнндѳгн окуу синтаксистин негизги предмети катары каралган эмес.

Аталган илимий иштеги I бапта (I бѳлнк) сѳздѳрднн айкалышуусу жана алардын формалары, сѳздѳрднн синтаксистик байланыштары: ээрчишнн, ыкташуу, башкаруу, кыйышуу анализге алынып, ар бирине мнѳздѳмѳ берилген [4, 3-7]. II бапта сѳз айкашынын табияты терең изилденген жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду аныкталган [4, 8-14]. Кыргыз тилинде синтаксистик структуралар 3 типке бѳлнннп (снйлѳм, сѳз айкашы, комплекстнн формалар), ар бирине мнѳздѳлгѳн. Диссертацияда снйлѳм - речтин эң маанилнн бирдиги, маанилнн коммуникативдик каражаты экендиги, снйлѳмднн

белгилеринин бири - снйлгмдгн сөздөрднн грамматикалык уюшулушун мннөздөп турган интонация болору, баш мнчөлөр: ээ жана баяндооч - снйлгмднн скелетин, негизин гана тнзгн ж.б. айкындалган. Сөз айкашы толук маанилнн сөздөрднн айкалышынан (негизги сөз жана багыныңкы сөз) туруп, анын курамындагы сөздөр бири -бири менен синтаксистик байланышта болору жана номинативдик кызматты аткараары, ал эми предикаттык айкалыштар сөз айкашына эмес, снйлгм системасына кирери аныкталган. Муну менен снйлгмдгн предикаттык байланыштардын изилденишине чыйыр салынган. II бөлгк (III бап) «Сөз айкашынын грамматикалык структурасы» деп аталат, автор сөздөрднн айкалышуу жолдорунун 3 тибин аныктаган : синтаксистик жолу (м.: сууда снзгн, мекенге берилгендик ж.б.), локализация (м.: кызык аңгеме, эки киши ж.б.), аналитикалык жолу (м.: шаарга чейин баруу, кечке чейин кнтнн ж.б.) Сөз айкашынын грамматикалык структурасы жана синтаксистик мамилелери талданган [4,14-20-66.]. IV бапта сөз айкашы жана анын татаал жана туруктуу сөз айкаштарына болгон мамилеси анализге алынган [4, 20-23].

Ошентип, кыргыз тил илиминде биринчи жолу сөз айкашынын табияты терең изилденип, аткарган кызматы, снйлгмдгн айырмасы, синтаксистик байланыштарынын тнрлгнн аныкталган жана ушундан баштап синтаксистин изилдөө объектиси катары снйлгм жана сөз айкашы эсептеле баштаган. Бул ачылыштын кыргыз тил илиминде гана эмес, тнркологияда да мааниси чоң болгон.

1964-жылы А. Жапаров —Главные члены предложения в современном кыргызском языке деген темада докторлук диссертациясын коргогон жана аталган темада монографиясы [5, 272] орус тилинде жарык кргн. Бул эмгекте биринчи жолу кыргыз тилинин синтаксистик тнзгнлннн кыргыз тилинин бай факты-материалдарынын мисалында кеңири чагылдырылган. Сөз тнркмдгнн менен снйлгм мнчөлгнннннн ғз ара карым-катышы, снйлгмдгн сөздөрднн айкалышуу эрежелери каралган. Монографияда «Снйлгм», «Снйлгмдн мнчөлгштнрнн» [5, 39-50], «Ээ» [5, 51-119], «Баяндооч» [5, 119-231], «Баш мнчөлгрднн ээрчишнннн» [5, 231-234] деген темалар берилип, ээ менен баяндоочтун табияты, б.а. алардын мннөздөмөсн, структурасы, семантикасы, ғз ара байланыштары, маанилик катыштары ж.б илимий-теориялык жактан терең изилдөөгө алынган. Интонациянын снйлгмднн грамматикалык жактан уюшулушундагы мааниси белгиленген. Эмгекте окумуштуу —Сказуемое и сказуемость деген темада [5, 128-135] —сказуемость термини тууралуу башка тнрк тилдериндеги окумуштуулардын пикирлерин талдап келип, ага ғзгнннн аныктамасын берген жана аны баяндоочтун грамматикалык формасы деген термин менен алмаштырууну туура тапкан [5, 132]. Монографияда баяндоочту туюндуруучу формалар аныкталган жана алар баяндоочтун аналитикалык формалары [5, 152-158] деп аталган. Эмгектеги бардык маселелер илимий жактан жаңыча чечмеленген. Бул эмгек — кыргыз тилинин синтаксистик тнзгнлнннн кеңири чагылдырган бараандуу илимий эмгек болуп саналат.

1966-жылы А.Жапаровдун —Азыркы кыргыз тили (Жөнөкөй снйлгмднн синтаксиси) [6, 344] аттуу эмгегинде ээ жана баяндоочтор кеңири каралган : —Снйлгм, —Снйлгмдн мнчөлгштнрнн, Ээнин табияты жана анын кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду, —Ээнин тнзгнлнннн, —Ээлик милдет аткаруучу сөздөр, —Снйлгм ээлеринин семантикасы, —Ээнин тутуму, —Баяндооч, —Баяндоочтун кыргыз тилинин синтаксисинде алган орду, —Баяндоочтук милдет аткаруучу сөздөр, —Баяндоочтун ээ жөннндө билдиргнннн маанилери, —Баяндоочтун составы, —Баш мнчөлгрднн байланышы деген темалар каралган.Окумуштуу снйлгмдн мнчөлгштнрннннн ролу теориялык жана практикалык жактан ғтг зор экендигин,

бул же тигил синтаксистик категориялар снйлѐмднн материалдык оболочкасы, курулуш материалы катары кандайча бѐгѐнчѐлнктѐрн боюнча бир-биринен айырмаланып, эмне белгилерине карай алардын функционалдык табияты шартталып турары мнчѐлѐштнрнн ишине карай гана белгиленерин маалымдайт [6, XV]. Окумуштуу ээнин жана баяндоочтун кыргыз тилинде алган ордун, тутумун, маанилерин (семантикасын), баш мнчѐлѐрднн байланышын кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен талдоого алган.

Мисалы, баяндоочторду жѐнѐкѐй жана тутумдаш баяндоочторго ажыратып, тутумдаш баяндоочторду тѐмѐнкнѐй тнрлѐргѐ бѐлнштнргѐн : 1) Аналитикалык тутумдаш баяндоочтор;

Модалдык тутумдаш баяндоочтор; 3) Функционалдык модалдык тутумдаш баяндоочтор;

Жѐлѐкчнл тутумдаш баяндоочтор; 5) Сѐз жасоочу тутумдаш баяндоочтор; 6) Бириктирилген тутумдаш баяндоочтор; 7) Туруктуу фразеологиялык айкалыштардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 8) Татаал аттардан болгон тутумдаш баяндоочтор; 9) Татаал формалуу тутумдаш баяндоочтор [6, 294-295]. Ошентип, снйлѐмднн баш мнчѐлѐрн илимий-теориялык жактан терең изилденген. Эмгекке толугу менен жаңычылдык мнѐзднн.

1979-жылы —Кыргыз тилинин синтаксиси|| [7, 321] аттуу жогорку окуу жайлары нчнн окуу куралы жарык кѐргѐн. Анда —Снйлѐмднн синтаксиси тууралуу жалпы маалымат||, —Снйлѐмдѐгн сѐздѐрднн синтаксистик байланыштары жѐнннѐ жалпы маалымат||, —Сѐз тизмегинин синтаксиси||, —Жѐнѐкѐй снйлѐмднн синтаксиси||, —Татаал снйлѐмдѐрднн синтаксиси||, «Бир ѐнчѐй мнчѐлнн снйлѐмдѐр», —Грамматикалык жактан снйлѐмгѐ мнчѐ боло албаган сѐздѐр катышкан снйлѐмдѐр||, «Татаал снйлѐмднн синтаксиси» деген темалар камтылган. Окумуштуунун буга чейинки илимий иликтѐѐлѐрн бул эмгекте жаңы илимий табылгалар менен байыган, толукталган, кошумчаланган. Бул эмгекте снйлѐмднн табияты эки тнрднн грамматикалык фактордун биримдннлнннѐ, карым-катышына карай шартталары, анын бири (снйлѐм мнчѐлѐрн менен снйлѐмгѐ мнчѐ боло албаган сѐздѐр) снйлѐмдн материалдык базасын, формасын тнзѐрн, экинчиси (интонация) формалдык грамматикалык формасы катарында келери айтылат [7, 8]. Интонациянын табияты, анын тнрлѐрн, снйлѐмднн жалпы жана структуралык классификациясы каралат [7, 7-14]. Жѐнѐкѐй снйлѐм, анын классификациясы берилет, анын эки негизги тнрнннн (эки тутумдуу жана бир тутумдуу жѐнѐкѐй снйлѐмдѐр) базасында окумуштуу снйлѐмднн татаал формалуу жѐнѐкѐй снйлѐмдѐр деген нчннчн тнрнн аныктайт [7, 16].

Эмгекте татаал снйлѐм, анын ѐзгѐчѐлннн белгиленет. Окумуштуу снйлѐмгѐ катышкан сѐз айкалыштарын синтаксистик-функционалдык касиетине жараша нч тнрднн синтаксистик структурага бѐлѐт: снйлѐм, сѐз тизмеги, аналитикалык форма [7, 56]. Сѐз тизмеги багындыруучу сыңар болуп келген сѐздѐргѐ карай жети тнргѐ бѐлннѐт [7, 57]. Снйлѐмднн баш мнчѐлѐрн, айкындооч мнчѐлѐр, алардын снйлѐмдѐ алган орду, маанилери, алардын милдетин аткаруучу сѐздѐр, тнрлѐрн ж.б. кеңири талданат. Мисалы, баяндооч мнчѐлѐр тнзнлншн жагынан синтетикалык баяндоочтук форма, позициялык баяндоочтук форма, аналитикалык баяндоочтук форма деген тнрлѐргѐ бѐлннѐт [7, 98-102]. Жѐнѐкѐй снйлѐмдѐгн сѐздѐрднн орун тартиби, снйлѐм мнчѐлѐрнннн тнз жана кыйыр орун тартиптери анализге алынат [7, 188-192]. Грамматикалык жактан снйлѐмгѐ мнчѐ боло албаган сѐздѐр жана алардын снйлѐмдѐгн орду илимий негизде иликтенет. Бир тутумдуу снйлѐмдѐр, алардын белгилнн жактуу жана жамдама жактуу тнрлѐрннѐ, туюк жактуу снйлѐм жана жаксыз снйлѐмдѐргѐ аныктама берилип, ар биринин ѐзгѐчѐлннн аныкталат. Жаксыз снйлѐм, алардын тнзнлншн жана тнрлѐрн талдоого алынат [7, 201-214].

Эмгекте атама снйлѐм, толук жана кемтик снйлѐмдѐр изилденет, классификацияланат, ар бирине мннѐздѐмѐ берилет [7, 220-233]. Бир ѐнчѐй мнчѐлнн снйлѐмдѐр, алардын тнрлѐрн, жалпылагыч мнчѐлѐр илимий мннѐздѐмѐгѐ ээ болот. Тншннднрмѐ мнчѐлнн снйлѐмдѐрднн табияты иликтенет, алардын тнрлѐрн аныкталат, ар бири кеңири талданат [7, 251-266]. Грамматикалык жактан снйлѐмгѐ мнчѐ боло албаган сѐздѐр, ар биринин табияты, алардын милдетин аткаруучу сѐздѐр, аткарган синтаксистик кызматы, жалпылыктары жана бѐтѐнчѐлнктѐрн илимий жактан мннѐздѐлѐт [7, 261-282].

Аталган эмгекте «Татаал снйлѐмднн синтаксиси» деген тема орун алып, анда окумуштуу татаал снйлѐм, анын тнзнлншн жана тнрлѐрн тууралуу маалымат берет. Татаал снйлѐмднн анын 1) тең байланыштагы татаал снйлѐм, 2) багыныңкы байланыштагы татаал снйлѐм деген эки негизги тнрннѐн башка дагы 3) аралаш татаал снйлѐм деген нчннчн тнрнн аныктайт жана ага аныктама берет [7, 283, 289]. Эмгекте татаал снйлѐмднн тутумдук жактан бѐтѐнчѐлнктѐрн талданат. Изилдениш тарыхынан маалымат берилет. Тең байланыштагы татаал снйлѐм жана анын тнрлѐрн (мезгилдеш, шартташ, каршылаш, салыштырма, себептеш, салмакташ тең байланыштагы снйлѐмдѐр, чечме снйлѐм), байламталуу жана байламтасыз тең байланыштагы татаал снйлѐмдѐр, алардын тнрлѐрн каралат. Багыныңкы байланыштагы татаал снйлѐмдѐрднн тнрлѐрн (мезгил, себеп, максат, шарттуу, каршы, сыпат, салыштырма, ѐлчѐм багыныңкы снйлѐмдѐр, бир ѐнчѐй багыныңкы снйлѐм, тике жана кыйыр багыныңкы снйлѐмдѐр), ошондой эле кыстырынды снйлѐм, амал багыныңкы снйлѐмдѐргѐ мннѐздѐмѐ берилет [7, 307-321]. Каралган илимий-теориялык маселелердин бардыгы кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен анализге алынат.

А.Жапаров – тнрколог окумуштуу. 1992-жылы А.Жапаровдун —Синтаксический строй кыргызского языка [8, 429, 351] аттуу 2 томдон турган эмгеги жарык кѐргѐн. Эмгекти жазууда окумуштуу кыргыз тилинин синтаксиси боюнча каралган ар бир теманын буга чейинки тнркологдордун (Дыренкова, Дмитриев, Убрятова, Коннов, Севортян, Баскаков, Гулямов Гаджиева ж.б. эмгектери) монографияларындагы жана окуу куралдарындагы, ошондой эле орус тилиндеги эмгектерге, ар кыл кѐз караштарга, алардагы жалпылыктарга жана ѐзгѐчѐлнктѐргѐ анализ жасаган. Бирок окумуштуу буга чейинки иштелип чыккан жоболорду кайталабастан, кѐптѐгѐн маселелерди жаңыча чечкен, ал тнглн кабыл алынган калыптанган жоболорго карама-каршы планда чечилген учурлар арбын. Эмгекте синтаксис маселелери кыргыз тилинин ѐзнннн спецификалык ѐзгѐчѐлнктѐрннѐ жараша илими й жактан терең изилденген. Автор ѐз алдына башка окумуштуулардын эмгектеринде аз чагылдырылган маселелерди изилдѐгѐнн максат кылган жана аны ийгиликтнн ишке ашырган.

Аталган эки томдук эмгек автордун ѐз каражаты менен жарык кѐргѐн. Эмгек Казак Илимдер Академиясынын Тил институтунун азыркы казак тили бѐлнмнндѐ, В.И.Ленин атындагы Ташкент мамлекеттик университетинин ѐзбек тили кафедрасында, А.Навои атындагы Самарканд университетинин ѐзбек тили жана жалпы тил илими кафедраларында талкууланган. Илимий эмгектин рецензенттери ф.и.д. Х.М.Есенов, профессор А.К. Калыбаева, ф.и.д. А.Г.Гулямов, ф.и.д. Р.К.Кунгуров, проф. Бердияров, ф.и.к. Н.Б.Бейшекеев, к.ф.н.Шериев, к.ф.н.Шатмановдор болуп эсептелет.

Эмгекте жѐнѐкѐй жана татаал снйлѐмдѐрднн жалпы маселелери, структуралык ѐзгѐчѐлнктѐрн, алардын функционалдык-стистикалык бѐтѐнчѐлнктѐрнн камтыган кыргыз тилинин синтаксистик тнзнлншнннн бардык категориялары кеңири жана деталдуу талдоого алынган.

I томдун I бөлүмүндө сүйлөм, анын жалпы структурасы жана типологиясы [8, 3-21], сүйлөмдүн структурасы боюнча классификациясы [8, 22-31], сүйлөмдөгү ойдун айтылуу мүнөзүнө жараша классификациясы [8, 31-61], сүйлөмдөгү сөздөрдүн синтаксистик байланыштары [8, 61-108], сөз айкашы, анын түрлөрү [8, 108-153], II бөлүмдө жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, б. а., эки тутумдуу сүйлөмдүн структурасы, жөнөкөй сүйлөмдүн мүнөзүнүн, ээ, баяндооч, айкындооч мүнөздөр, алардын түрлөрү сыпатталган. II томдо бир тутумдуу сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, жаксыз сүйлөм, атама сүйлөм, толук жана кемтик сүйлөм, эллиптикалык сүйлөм (кыскартылган баяндоочтуу сүйлөм), жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө конструктивдүү формасы - жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм жана анын өзгөчөлүгү [8, 117-118], синтаксистик түрмөктөр жана алардын түрлөрү [8, 118-141], тншндүрмө мүнөзүн сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 141-168], бир өңчөй мүнөзүн сүйлөмдөр жана алардын түрлөрү [8, 168-177], сүйлөмгө мүнөз боло албаган сөздөр катышкан жөнөкөй сүйлөмдөр, алардын түрлөрү [8, 178-199] илимий негизде иликтенген.

Бөлүмдө татаал сүйлөмдүн синтаксиси каралган. Татаал сүйлөм тууралуу жалпы маалыматтар, анын структуралык өзгөчөлүгү, түрлөрү, кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде (алтай, шор, хакас, башкыр, казак, өзбек) изилдениш тарыхы талданган [8, 199 - 241]. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр, алардын түрлөрү, табияты, тнзлншн, семантикасы, өз ара байланышы, классификациялары [8, 244-286], тике жана кыйыр сөз [8, 286-289], пунктуация, алардын жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдө коюлушу [8, 290-343] ар тараптан илимий негизде кеңири анализге алынган жана кыргыз тилинин бай факты-материалдары менен далилденген.

Эмгек - ар бир теманын жаңычылдыгы, илимий-теориялык базасынын тереңдиги, аныктамалардын, жоболордун илимийлнлнлн, аргументтнлнлн, материалдардын жаңыча берилиши жана чечмелениши, классификацияларынын жаңычылдыгы, синтаксистин тигил же бул бөлүмдөрүнүн жаңы параграфтар менен толукталышы, структурасынын, семантикасынын, өз ара карым-катышынын ж.б. дыкаттыкта ийне-жибине чейин терең изилденгендиги, факты-материалдардын молдугу ж.б. менен өзгөчөлөнүп турат. Натыйжада, бул эмгек синтаксис материалдарын толугу менен камтыган оригиналдуу, фундаменталдуу эмгек катары кыргыз тили илиминде гана эмес, түркологияда өзүнүн татыктуу ордуна ээ болду.

А.Жапаров – салыштырма лингвистикада. А.Жапаров —Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков || [9] аттуу (2007) эмгегинде биринчи жолу орус тилинин грамматикалык тнзлншн менен кыргыз тили салыштырылып талданган. Негиз катары орус тилинин тнзлншн алынган, ага кыргыз тилиндеги эквиваленттер салыштырылган. Анализдин өзөгүн тилдин синтаксистик курулушу тнзет.

Орус жана кыргыз тилдеринин салыштырма грамматикасын изилдөө объектиси – сүйлөмдүн структурасынын жалпылыктарын жана айырмачылыктарын аныктоо, алардын эквиваленттерин салыштыруу болуп эсептелет. Мында сөз түркүмдөрүн салыштыруу жана сүйлөмдүн моделдерин салыштыруу эң эле маанилүү. Эмгекте ар бир синтаксистик категория касиеттери боюнча орус жана кыргыз тилдеринде толук сыпатталат, орус жана кыргыз тилдеринин грамматикалык тнзлншндөгү жалпылыктары жана айырмачылыктары берилет, ошону менен катар окумуштуу орус тилиндеги синтаксистик категориялардын кыргызча варианттарын берет. Аталган эмгектин теориялык жана практикалык мааниси өтө зор. Бул фундаменталдуу эмгек салыштырма грамматикага өзүнүн зор салымын кошту.

А.Жапаров - кыргыз тилинин синтаксисиндеги көптөгөн түйүндүн, чаташ, башы ачылбаган кыйгыйлнн маселелеринин чечилишин кере билген жана аны жогорку деңгээлде ишке ашырган кыраакы, таланттуу, залкар окумуштуу болуп эсептелет. А.Жапаров - кыргыз тил илимине гана эмес, тиркологияга, ошондой эле салыштырма грамматикага зор салым кошкон залкар окумуштуу. Окумуштуу жаш муундарга илимге кандай кызмат кылуунун нлгнснн керсеттн, ыннн эмгектери менен кыргыз элине баалуу мурас калтырды.

Окумуштуунун илимий фундаменталдуу эмгектери, окуу куралдары бнннн кндө, келечекте да далай жаш муундарга билимдин, илимдин булагы катары ыннн ак кызматын ытй бермекчи!

Колдонулган адабияттар:

Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары нчнн. Биринчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1950,

б.

Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүм, Синтаксис. Жети жылдык жана орто мектептердин VII, VIII класстары нчнн. Экинчи басылышы. – Ф.:Кыргызмамбас,1951,

б.

Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы, II бөлүк, Синтаксис, Педагогикалык окуу жайлары нчнн. – Фрунзе. Кыргызмамбас, 1951, 123 б.

Жапаров А. Грамматическая структура словосочетания в современном киргизском литературном языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Москва: 1955. - С. 23.

Жапаров А. Главные члены предложения в современном киргизском языке.- Ф.: «Мектеп» басмасы, 1964, 272 б.

Жапаров А. Азыркы кыргыз тили. Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1966-жыл, 344 б.

Жапаров А. —Кыргыз тилинин синтаксисиII. - Фрунзе: «Мектеп» басмасы, II бөлүм, 1979-жыл, 321 б.

Абдыкул Жапар. Синтаксический строй кыргызского языка. I, II том. – Бишкек: «Мектеп», 1992, I том, 429 б., II том, 351 б.

А.Жапаров —Сопоставительная грамматика кыргызского и русского языков II. – Бишкек: 2007-жыл.